

VALDAS PRUSKUS

Vilniaus Gedimino technikos universitetas

XIX A. VAKARŲ EUROPOS SOCIALINĖS KATALIKYBĖS IDĖJŲ ATGARSIAI MOTIEJAUS VALANČIAUS SOCIALINĖJE SAMPRATOJE

Responses of the Ideas Social Catholicism
of the mid- 19th c. in M.Valančius Social Concept

SUMMARY

This article deals the social concept by the famous Lithuanian catholic intellectual Bishop Motiejus Valančius (1801-1875). Valancius, like the representatives of West European social Catholicism of the mid-19th c. (V. Ketteler), adopted an unmistakably protective stance towards the deprived and tried to propose ways for undoing the injustice. However, there were essential differences both in the types of people to be protected and in the ways of effecting it. In Western Europe the representatives of social Catholicism were mostly concerned with factory workers whom they considered socially deprived and looked for ways of improving their situation. Whereas Valancius sympathized with the whole Lithuanian nation exposed to the danger of denationalization. The representatives of social Catholicism of Western Europe in looking for ways of improving the workers' situation appealed not only to good organization of workers themselves, to Christian morals of the employers, but also to the state authorities urging them to act as arbiters in regulating the relations between the employers and employees by legal means. Meanwhile Valancius did not trust the authorities since the officials of the tsarist regime were pursuing a colonial policy in the in the country and therefore were hostile to the Lithuanian nation. Valancius proposed to use non-force, i.e. moral means of resistance.

Valancius indicated three ways of national self-protection: defense of the Catholic Church itself and of its rights, reinforcement of the Lithuanian school, entrusted with the upbringing of the young generation in the spirit of Christian values, and support for the Catholic press. This encouraged Valancius not to confine himself to the pastoral activities alone, but also to involve in the most urgent matters for Lithuania and its people: to repair the crumbling churches, to defend and support the persecuted priests,

RAKTAŽODŽIAI: Katalikų bažnyčia, socialinė katalikybė, žmogaus teisės, teisingumas, nutautinimas.

KEY WORDS: Catholic Church, Social Catholicism, resistance, human rights, justice, school.

to encourage them for self-education, to found parish schools, temperance societies, to organize the publication of Lithuanian literature and, finally, to try his hand at literature.

This social service of the bishop by words and deeds to all the nation and not to some sections of the population, his readiness to defend justice, honesty, to reduce social hostility in the nation, to strengthen the spirit power set an effective example for the patriotic part of the Lithuanian Catholic clergy of the national revival period.

ĮVADAS

XIX amžius – ženklų permainų, kurias sukėlė Prancūzų revoliucija (1789), metas. Ji nepaliko nepalietusi jokios gyvenimo srities, visas jas sukrėsdama iš pagrindų. Ekonominėje srityje tai buvo neriboto liberalizmo išsigalėjimas. Politinėje srityje – ryški evoliucija nuo absoliučios monarchijos per ne mažiau absoliučius vadus iki liberalios pusiausvyros, kurią įkūnijo prancūziškoji demokratija. Religiniame gyvenime – pastangos sugriauti Bažnytinę organizaciją, ribojant jos teises ir veikimo galimybes.

Būtent tai ir skatino XIX a. vidurio Vakarų Europos socialinės katalikybės atstovus (Le Play, W. Ketteler, F. Lamennais, H. Lacordaire ir kt.) aiškiau įvardyti savo nuostatas vykstančių socialinių bei politinių pokyčių atžvilgiu. Bandytas suvokti giluminės jų kaitos priežastis ugdė kritiškumą ir skatino blaiviau įvertinti naujovių priimtinumą. Pasisakoma prieš ekonominės veiklos vienalytiškumą (monopolizmo tendencijas), kuris buvo pradėjęs reikštis įvairiose srityse, ginamas ekonominės veiklos daugialytiškumas, kuris galįs geriau pasitarnauti visuomeninei gerovei ir asmens sklaidai; kartu rodomas atsargumas svetimų kultūrų atžvilgiu ir ginama individo pasirinkimo laisvė.

Lietuvoje situacija buvo kita. Kraštas po trečio Žečpospolitos padalijimo (1795) tapo Rusijos imperijos dalimi, kur caro vadžia vykdė kryptingą kolonijinę politiką, siekdama lietuvius nutautinti ir „pakreipti į stačiatikystę“. Valstybingumo praradimas buvo stiprus smūgis ne tik diduomenei, bet ir Katalikų Bažnyčiai. Pastaroji buvo ir vienintelė jėga, galėjusi priešintis valdžios savivalei, nes buvo nenutraukusi ryšių su Šventuoju Sostu ir galėjo tikėtis užtarimo ir globos. Tačiau ne visi Bažnyčios vadovai, tuo labiau eiliniai kunigai, dažniausiai nuo dvarininkų priklausomi, buvo tam pasirėngę. Tuo labiau atvirai ginti labiausiai socialiai tuo metu pažeidžiamų asmenų – valstiečių, baudžiaunininkų – interesus, reikalauti iš dvarininkų laikytis socialinio teisingumo. Daug kunigų krašte buvo lenkai, atvirai gynę lenkų dvarininkų, turėjusių Lietuvoje dideles žemės valdas, interesus. Paveikti polonizacijos buvo ir daugelis lietuvių kunigų. Visa tai trukdė susikurti jiems aiškesnę socialinę nuostatą ir ją atvirai reikšti. Dar daugiau reikėjo drąsos įvardyti svetimos valstybės pareigūnų vykdomą lietuvių nutautinimo ir ekonominio pavergimo politiką. Bene pirmasis, kuris apie tai atvirai prabilo tautai ir pasauliui, buvo vyskupas Motiejus Valančius (1801–1875).

VALANČIAUS SAŠAJOS SU VAKARŲ EUROPOS
SOCIALINĖS KATALIKYBĖS NUOSTATOMIS

Valančiaus socialinės nuostatos ryškėja ne tik iš jo skelbtų tekstų, bet ir praktinės veiklos. Jis gerai suprato, kokių laikmečiu gyveno ir laikė savo uždaviniu Dievo žodį skelbti tokiu būdu, kad jis būtų suprastas. Pažymėtina, kad jis nepasakė nei išpūdingų pamokslų, nei daug ganytojiškų laiškų neparašė. Tačiau labai daug rašė privačių laiškų, darė daug konkrečių patvarkymų ir turėjo labai daug asmeninių kontaktų¹. Tuo būdu pasirodė giliai suprantantis šio 19-ojo individualistinio šimtmečio dvasią².

Valančius, kaip ir Vakarų socialinės katalikybės atstovai (Lamennais, Ketteler ir kt.) jautriai išiklausė ir labai paisė gyvenamojo laikotarpio nuotaikų ir iš jų kylančių uždavinių sielovadai. Jie norėjo įkūnyti Dievo žodį savo aplinkoje. Tai, ką darė Lietuvoje Valančius savo administracine ir pastoracine veikla (steigdamas naujas bažnyčias ir visokiais būdais stengdamasis palaikyti kunigus), Prancūzijoje savo pamokslais atliko Lacordaire. Vokietijoje Bažnyčią su naujų laikų reikalavimais savo išsamiose teologinėse studijose stengėsi derinti J. A. Moeler, propagavęs tuo metu naują Bažnyčios kaip bendruomenės idėją ir mokęs, kad Dieviško apreiškimo atžvilgiu žmogaus protas nėra pasyvus, bet aktyviai pažįstantis. Savo ruožtu pažinimas yra svarbus akstinas veiklai, taip pat ir siekiant ekonominės gerovės, kuri užtikrinanti žmogaus vertą gyvenimą ir sudaranti prielaidas individo visuomenės socialinei, kultūrinei ir dvasinei pažangai.

Rūpestis ekonomine gerove buvo viena iš svarbių Vakarų Europos socialinės katalikybės atstovų puoselėtų idėjų. Jie pasisakė prieš ekonominį vienalytiškumą, kvietė reikštis įvairiose srityse. Valančius taip pat juto pavojingą lietuviškos visuomenės ekonominį vienalytiškumą – orientacija vien tik žemės ūkį. Dėl to jis skatino amatus ir prekybą. *Paaugusių žmonių knygelėje* jis rašo apie tūlą plikbajorį, kuris visus keturis savo vaikus leidžia mokytis įvairių amatų³.

Jam kelia rūpestį ir plačios apimties socialiniai klausimai. Skaudu, kad nesant geros socialinės tvarkos „samdiniai, per visą savo amžių tarnavę žmonėms... palieka ubagais“. Vaizdingai nupiešęs ubagų gyvenimą, jų negirdamas, jis tačiau juos ir supranta. Nes „visi ubagai nori įsigyti bent kokią palaikę trobelę, kurioje galėtų gyventi.“⁴

Valančiui rūpi ir ekonominiai reikalai, krašto žmonių gerbūvis. Jam rūpi, kad „pinigai mūsų neitų į Prūsus, bet paliktų čia pat susietų rankose“⁵. Juolab, kad „Rygos, Liepojos ir Klaipėdos vokiečiai seikėdami ir sverdami tankiai apgauna mūsų žmones“. Jis patenkintas, kad Vilniuje įsteigus medicinos mokyklą 1803 metais, čia išsimokslinę daktarai išstūmė iš Lietuvos vokiečius daktarus.

Valančius klausia: „Šioje gadyne žmonės tapę laisvi, turi pinigų – argi negalėtų miesteliuose įsteigti namus, pasidirbti kromus ir pradėti verstis?“ Atrodo, kad ne kam kitam, kaip praktiškai visuomenės informacijai jis yra surašęs keliasdešimt Žemaitijos miestelių, ku-

riuose dar nėra žydų. O tais atvejais, jei žemaičiai statytusi savo krautuves ten, kur yra žydų, jis nurodo praktišką būdą kaip apsisaugoti jų boikoto. Į kontrabandą Valančius nežiūri kaip į nusikaltimą. Papasakojęs epizodą, kaip žemaitis savo gudrumu nuskriaudė jį apgavusių rusų kareivių, jo nepeikia.

Vyskupo rūpestis ekonominiais savo žmonių reikalais – tai vėlgi savita Europos socialinės katalikybės nuostata, kurią itin gynė Vokietijoje Ketteleris. Dar vyskupu nebūdamas, 1848 m. Mainco katedroje pradėjo advento pamokslus socialiniais klausimais. Jis karštai kritikavo Vokietijos ekonominę situaciją šiais žodžiais: „Ūkinė situacija daro neįmanomą krikščioniškų pareigų atlikimą.“ Iš Valančiaus raštų galima išskaityti panašią galvosena. Tiesa, ne pramonės, bet žemės ūkio krašto sąlygomis.

Kitas ne mažiau svarbus dalykas, į kurį kreipė dėmesį vakarų socialinės katalikybės atstovai – *tautinio tapatumo išsaugojimas*. Laikytasi pažiūros, kad tauta, pajėgi apginti ir išsaugoti savo tapatumą, galės geriau pasitarnauti ir Dievui. Todėl jie gan atsargiai vertino kitataučių integracijos į visuomenę galimybes.

Nemėgo svetimų tautų maišymosi ir Valančius. Tačiau jo nusistatymas buvo greičiau dorinės ar astoracinės kilmės ir neturėjo nieko bendro su siauru nacionalizmu. Jis pasisako prieš vengrus, apgaudinėjančius žmones, prieš žydus, prieš čigonus, prieš vedybas su rusų kareiviais. Nors jis kritikuoja vengrus, apgaulingai gydančius žmones Lietuvoje, tačiau atrodo, kad jį ne mažiau domina ir Vengrijos valdžios organizacija, ruošianti žmones ir kas rudenį siunčianti

uždarbiauti svetur. Taigi jį domina ne tik tai, kaip vyksta ši migracija, bet ir kas už jos slypi. Geriau susipažinęs su čigonų gyvenimu ir jį aprašęs Valančius sakosi padaręs tai, dėl to, kad „mūsų žmonės saugotusi likusių čigonų“ ir su jais nesibroliautų⁶.

Ne mažesnę nerimą Valančiui kėlė ir žydų elgesys ir veikla. Reikia pastebėti, kad antisemitiniai jausmai kai kuriuose krikščioniškuose sluoksniuose bei tarp Bažnyčios ir žydų tautos egzistavęs didelis skirtumas lėmė visuotinę jų diskriminaciją. Kartais tai baigdavosi ištrėmimais bei mėginimais atversti prievarta. Iki XVIII a. pabaigos didžiojoje krikščioniškojo pasaulio dalyje tie, kurie nebuvo krikščionys, neturėjo visiškai garantuoto teisinio statuso. Nepaisant to, žydai išsibarstę po visą krikščioniškąjį pasaulį, laikėsi savo religinių tradicijų ir bendruomeninių papročių. Todėl į juos žvelgta su nepasitikėjimu ir įtarumu.

XIX a. pabaigoje ir XX a. pradžioje daugelyje valstybių žydai savo padėtimi susilygino su kitais piliečiais, o kai kuriems pavyko visuomenėje užimti įtakingas vietas.

Nepaisant to, būtent XIX amžiuje ištvirtino klaidingas ir perdėtas nacionalizmas. Įvykių kupinoje visuomeninių pokyčių aplinkoje žydams dažnai būdavo prikišama, jog jų daroma įtaka yra neproporcingai didelė, lyginant su jų skaičiumi. Taip didžiojoje Europos dalyje ėmė plisti antijudaizmas, kurio esmė buvo labiau sociologinė ir politinė negu religinė.

Lietuvoje, ypač Žemaitijoje, skirtingai nuo lenkiškosios Respublikos (Žečpospolitos) dalies, visuomenė tiesiogiai su žy-

dais susidūrė palyginti vėlai (XVIII a.), todėl antisemitizmas čia neįgijo kraštutinių formų (pogromai, nuolatiniai kaltinimai ritualinėmis žmogžudystėmis ir t.t.). Tačiau neįgiamas žydo įvaizdis jau buvo suformuotas. Neabejotina, kad tam įtakos turėjo ir žydų užsiėmimas prekyba ir verslais, prie kurių lietuviai nebuvo pratę. Valančius stengiasi pažinti jų gyvenimą ir tas jų veiklos sritis, kad galėtų perspėti ir apginti lietuvius valstiečius.

Kaip matyti iš *Paaugusių žmonių knygelės*, Valančius pasirodo geras žydų gyvenimo žinovas – tiek turtingų, tiek prasčiokų. Apie turtingų žydų veiklą jis nėra blogos nuomonės, nes jie organizuoja tarptautinę prekybą, kuri kraštui reikalinga. Apgailestauja, kad ponai šios prekybos nenori imtis, o kiti žmonės nesugeba jos vesti. Be žydų nebūtų kam parduoti mūsų javus ir linus, – sako jis.

Tačiau apie smulkiuosius žydus prekybininkus Valančius prastos nuomonės. Valančius turįs informacijos net apie plačiai žydų organizuojamas vagių draugijas. Pasak Valančiaus, žydų daromas blogis kylas iš jų *prigimties*⁷. Žydų elgesio ir veiklos kritika Valančiaus pamokymuose rėmėsi noru apginti lietuvius valstiečius nuo finansinių machinacijų ir pasiekti, kad lietuviai įgytų ekonominį svorį amatuose bei prekyboje, kur dominavo žydai.

Valančiui žydai – krautuvininkai ir smuklininkai – buvo ne blogybė savaime, o blogas elgesys: jie šnipinėja, nugirdo lietuvius valstiečius, ragina neklausyti kunigų ir pan. Valančius buvo blaivy-

bės draugijų steigėjas ir jam žydas – smuklininkas, vertinamas ne ekonominiais, o moraliniais kriterijais, – buvo priešingame poliuje. Valančiaus siūloma bendravimo su žydais programa apėmė septynis punktus: nepasitikėti žydais; su jais nesibroliauti; nesiduoti apgaunamiems; nepasakoti slaptų dalykų; žydai niekada nelinki gero lietuviui; neklausyti žydų raginimų gerti arielką ir neklausyti kunigų; žydui katalikas tol bus geras, kol galės iš jo pelnyti naudos⁸.

Nors Valančius pabrėždavo žydų ir katalikų priešišumą, jo pamokymai nė iš tolo neprimena Martyno Liuterio skelbtų teiginių apie „prakeiktą ir niekam tikusią žmonijos padermę“ ar vėlesnių lietuvių publicistų samprotavimų apie „degeneratų masę, apimtą neišgydomos išsigimimo ligos“.

Valančiaus siūloma laikysenos programa žydų atžvilgiu nebuvo nei rasištinė, nei radikaliai antisemitinė. Jam Jėzaus Kristaus mokymas apie artimo meilę buvo aukščiau už bet kokią kovą su žydais: Valančius rašė: „Katalikui nepridera žydą įleisti į savo namus, nei į jų įeiti. Reikėtų, kad mūsų žmonės tų valkatų amžinai neapveizėtų. Vienok nė aš to pasakysiu, nė katalikai gali taip daryti. – O tai dėl ko? – Dėl to, kad Kristus liepė mums savo artimą mylėti, kaip pats save.“⁹

Tačiau noras apginti savus žmones nuo kenksmingų, iš šalies ateinančių įtakų statė vyskupą į sudėtingą padėtį, stūmė į savotišką moralinį konfliktą: jam teko nuolat balansuoti tarp krikščioniško universalizmo ir tautiškumo¹⁰.*

* Panašias moralines nuostatas savo kūryboje reiškė rašytojai Vincas Krėvė ir Gabrielė Petkevičaitė Bitė, o XX a. trečiojo dešimtmečio pradžioje, remdamiesi artimo meilės principais, antisemitinius

Tas balansavimas ugdė atsargumą. Taip pat ir *atsargumą svetimų kultūrų atžvilgiu*. Tam tikrą atsargumą svetimų kultūrų atžvilgiu galima Valančiaus asmenyje išvelgti ir kitose srityse. Jis, pavyzdžiui, neskaitina leisti vaikų į aukštuosius mokslus, matyt, todėl, kad šimtmečio dvasią tose mokyklose laiko pavojinga katalikiškai pasaulėžiūrai. Savo rašinyje apie daktarus, suminėjęs medicinos fakultetus Peterburge ir Maskvoje, jis vis dėl to priduria, kad lengviau būtų jauniems žmonėms išeiti į kunigus, nei į daktarus. Kodėl jis taip daro? Tikrai ne todėl, kad nevertintų gydytojų praktikos reikšmės visuomenėje. *Paaugusių žmonių knygelėje* yra pakankamai pasisakymų prieš tariamuosius gydytojus. Apie juos jis rašo: „Tokiais pat gydytojais yra bobos, šiap jau žmonės, bajorai, o kartais ir kunigai.“¹¹(Nors pats nevengia duoti sveikatos patarimų, kurie ne visi šiaudien būtų ir pripažįstami).

Pastebimas Valančiaus atsargumas svetimų kultūrų atžvilgiu, galima sakyti, pasidarė lietuvių tautinės politikos dėsnio devynioliktojo šimtmečio pabaigoje. Pažiūra, kad renkantis akademinės profesijas reikia rinktis tas, kurios neatitrauks žmogaus nuo savo tautos, pasidarė savotišku nerašytu įstatymu.

Tačiau Valančius neužsisklendė nuo pasaulio, tu, kurie buvo pajėgūs su juo

susitikti. Jis pats skatino kunigus išsirašinėti svetimomis kalbomis knygas, skaityti, keistis, jas aptarinėti savo rate-liuose, ir versti į lietuvių kalbą. Jis sukėlė kunigų rašytojų sąjūdį. Ir todėl mes turime ne tik Antaną Baranauską, Maiironį, Vaižgantą, bet ir daugelį kitų.

Ir dar vienu aspektu Valančius susisieja su socialinės katalikybės propaguotojais. Tai – *visuomeninė kunigo samprata*. Reikia pastebėti, kad kunigo samprata, kokią turėjo Valančius, buvo labai netradicinė. Jis iš pagrindų yra atsiribojęs nuo janseniškos, kuri kunigišką vaidmenį suprato tik kaip religinių apeigų atlikimą. Valančiaus kunigo samprata artima vokiečių *Kulturkampf* ir prancūzų Lacordaire visuomeninei kunigo sampratai, kur kunigas yra laikomas ne tik Dievo, bet ir žmogaus tarnu, patarėju, padedančiu jam siekti žemiškų tikslų. Tai galima pastebėti iš tokio Valančiaus pateikto kunigo santykio su visuomene nusakymo: „žinote patys prekymetį be čigono, karčiamą be žydo, vestuves be šokimo ir saneigą žmonių be kunigo esant kaip viralą be druskos.“^{12**}

Šia samprata, kurioje visuomeniškumas laikomas būtinu kunigiškumo bruožu, paženklinta ir visa Valančiaus socialinė veikla, kurią didžia dalimi sąlygojo Lietuvos socialinio bei ekonominio gyvenimo realijos. Valančiui rūpėjo ne tik išsi-

išpuolius ir žydų teisių ribojimą pasmerkė Jonas Basanavičius, Mečislovas Reinys, buvęs Lietuvos premjeras Mykolas Sleževičius ir kiti. Holokausto metais krikščioniškosios artimo meilės principais savo veiksmus grindė katalikų kunigai, gelbėję žydus. Iš visų institucijų daugiausia žydų Lietuvoje išgelbėjo Katalikų Bažnyčia.

** Vėliau šią nuostatą pakartots Mykolas Krupavičius: „Kur nėra kunigo, nėra ir kooperatyvo“, – tuo pabrėždamas kunigo svarbų vaidmenį organizuojant ekonominį gyvenimą. Matyt, dėl to Krupavičius su didele pagarba laikė Valančiaus portretą savo kambaryje. Vėliau visuomeniškumą, kaip būtiną kunigiškumo bruožą, skelbs M. Reinys ir P. Kuraitis, nevisuomenininkus kunigus vadindamas ne Dievo ir žmonių tarpininkais, bet tik „Mišių meistreliais“.

aiškinti ir parodyti tuos pavojus, kurie grėsė tautai, pakliuvusiai į svetimos ga-

lybės glėbį, bet ir rasti efektyvių priemonių jiems neutralizuoti.

Literatūra ir nuorodos

¹ Motiejaus Valančiaus. Laiškai Adomui Zavadskui // *LKMA Metraštis*, 2001, t. 18, p. 451–460.

² Motiejus Valančius. *Pastabos pačiam sau.* – Vilnius: Baltos lankos, 1996.

³ Motiejus Valančius. *Raštai.* – Vilnius: Vaga, 1972, t. 1, p. 117–118.

⁴ Ten pat, p. 123.

⁵ Ten pat, p. 116.

⁶ Ten pat, p. 140.

⁷ Motiejus Valančius. *Paaugusių žmonių knygelė.* – Tilžė, 1906, p. 42.

⁸ Ten pat, p. 43.

⁹ Ten pat.

¹⁰ Vytautas Merkys. *Motiejus Valančius. Tarp katalikiškojo universalizmo ir tautiškumo.* – Vilnius: Mintis, 1999.

¹¹ Motiejus Valančius. *Raštai.* – Vilnius: Vaga, 1972, t. 1, p. 144–145.

¹² Ten pat, p. 157.

B. d.